

Aleksander Grzelak

Akademia Ekonomiczna w Poznaniu

WSPÓŁPRACA ROLNIKÓW Z PRZETWÓRSTWEM ROLNO-SPOŻYWCZYM W ŚWIETLE WYNIKÓW BADAŃ ANKIETOWYCH

1. Uwagi wstępne i metodologiczne

Współpraca rolników z przetwórstwem rolno-spożywczym należy do integracji pionowej. Pozwala ona na poprawę pozycji konkurencyjnej, ograniczenie kosztów asymetrii nierównowagi podażowej w gospodarstwach, a więc efektywniejsze dostosowanie podaży produktów rolnych do potrzeb rynkowych, ograniczenie ryzyka sprzedaży i cenowego oraz szybszą reakcję dostosowawczą na potrzeby rynkowe. Często współpraca ta przyjmuje postać umów kontraktacyjnych. W Polsce ta forma współpracy w poprzednim systemie ekonomiczno-politycznym była szeroko rozpowszechniona. Po zmianach ustrojowych w pierwszym etapie nastąpiło znaczne jej ograniczenie, a następnie powolne jej odbudowywanie. Względnie słabe powiązania rolników z przetwórstwem okazało się nie bez znaczenia dla stabilizacji sytuacji producentów rolnych oraz rynków rolnych, a także dla pogorszenia konkurencyjności rolnictwa w gospodarce. Nasuwa się wobec tego pytanie o powszechność i charakter współpracy rolników z przetwórstwem rolno-spożywczym. Próba odpowiedzi na nie stanowi główny cel artykułu. Dokonano tego, opierając się na badaniach ankietowych przeprowadzonych przez autora w 2004 r. na populacji 432 gospodarstw rolnych z całej Polski, wybranych losowo spośród 1,2 tys. prowadzących rachunkowość rolną pod kierownictwem IERiGŻ¹. Narzędziem badawczym

¹ Mimo, że populację gospodarstw prowadzących rachunkowość rolną stanowią jednostki uzyskujące korzystniejsze wyniki ekonomiczno-produkcyjne niż przeciętnie w kraju (brak reprezentatywności), nie przekreśla to wykorzystania ich danych do rozpoznania określonych zjawisk np. w zakresie współpracy rolników z przetwórstwem rolno-spożywczym.

był kwestionariusz ankietowy pt. „Formy powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem w Polsce po 1990 r.” Pytania w ankiecie dotyczyły roku 2003.

2. Wyniki badań

W grupie badanych gospodarstw 73,8% współpracowało z zakładem przetwórczym. Sprzedaż produktów rolnych zakładom przetwórczym w tych gospodarstwach stanowiła średnio 63,3% całości ich sprzedaży. W sumie w 39% ogółu badanych gospodarstw współpraca bazowała na kontraktacji, a w 10,7% dotyczyła kontraktacji dwóch produktów rolnych (tab. 1), co jeśli się weźmie pod uwagę charakter próby, wskazywać może na brak jej powszechności w rolnictwie w Polsce. Warto zwrócić uwagę na to, że w zasadzie ta forma powiązań rynkowych uzależniona była od kierunku produkcji. Najbardziej rozpowszechniona jest w odniesieniu do roślin przemysłowych (buraki cukrowe, rzepak, tytoń), producentów mleka oraz owoców i warzyw (w znaczeniu względnym). Wynika to z charakteru tych produktów głównie w zakresie ich trwałości, zapewnienia przetwórstwu surowców o szczególnie wysokich standardach jakościowych, dystrybucji, specjalistycznej infrastruktury (chłodnie, magazyny). W przypadku producentów mleka wiązało się to także z dominacją spółdzielczych podmiotów skupu i przetwórstwa, co wpływa na korzystniejszą pozycję rolnika (spółdzielnie mleczarskie stanowią własność zbiorową producentów mleka). Warto jednak dodać, że względnie słaby rozwój spółdzielni mleczarskich w Polsce po 1990 r. może wynikać z tego, że przywileje członków spółdzielni, tj. rolników, są zbyt małe, co nie tworzy zachęt do inwestowania w majątek spółdzielni. Należy też zauważyć, że na rynkach o relatywnie dużym znaczeniu kontraktacji dominuje sytuacja monopsonu², co może ograniczać opłacalność produkcji. Ważna w tym wypadku pozostaje kwestia premiowania producentów z tytułu wyższej jakości surowca rolniczego. Jak wskazują badania, zachęty w tym zakresie były względnie powszechne na rynku mięsa wieprzowego [Milewski 2003], gdzie z kolei sfera przetwórcza nie charakteryzuje się monopsonizacją. Najmniej popularna kontraktacja dla badanych gospodarstw dotyczyła producentów zbóż, hodowców bydła i trzody chlewnej. W przypadku pierwszego z wymienionych produktów wynikać to może z interwencyjnego systemu skupu zbóż w Polsce do momentu integracji z UE. Nie zachęcał on stron do wiązania się kontraktacją z powodu znacznych rozmiarów podaży tego produktu w konsekwencji względnie silnej konkurencji po stronie producentów, a zwłaszcza dominacji tego kierunku produkcji w gospodarstwach większych obszarowo. Wyjątkami w zakresie integracji producentów zbóż z zakładami przetwórczymi były współpraca rolników z młynami na pszenicę glutenową czy niewielka frakcja zbóż dla browa-

² Monopson jest to określenie struktur rynkowych, w których występuje wielu małych dostawców i jeden duży odbiorca.

rów (jęczmień) oraz nasiennictwa. W przypadku kontraktacji bydła mięsnego względnie niewielka rola kontraktacji wynikała z niedużego znaczenia tego kierunku produkcji w gospodarstwach rolnych oraz z niewielkiego poziomu rozwoju przetwórstwa tego mięsa. Jeśli natomiast chodzi o trzodę chlewną, to niewysoki zakres kontraktacji może być konsekwencją wysokiej podaży tych produktów, stąd zakłady przetwórcze były w mniejszym zakresie zainteresowane nawiązaniem współpracy

Tabela 1. Formy współpracy badanych gospodarstw rolnych z zakładami przetwórczymi z uwzględnieniem ważniejszych rynków rolnych (w 2003 r.)

Wyszczególnienie	Zboże	Mleko	Trzoda chlewna	Bydło	Owoce i warzywa	Rośliny przemysłowe	Ogółem ^b
1. Kontraktacja (w % ogółu badanych gospodarstw) ^a (w % gospodarstw zajmujących się danym kierunkiem produkcji i współpracujących z zakładem przetwórczym)	1,1 13,5	16,9 91,2	3,7 26,7	0,2 12,8	0,2 66,7	25,7 93,2	39,0 52,8
2. Opieka agro- i zootechniczna*	9,1	25,9	6,7	8,8	41,7	30,0	29,2
3. Otrzymywanie od zakładu środków do produkcji*	15,5	17,0	0,0	0,0	58,3	83,7	18,9
4. Szkolenie producentów rolnych, doradztwo*	25,4	34,1	10,0	9,8	66,7	51,2	37,2
5. Otrzymywanie produktów ubocznych lub odpadów produkcyjnych do wykorzystania w gospodarstwie*	3,7	3,0	0,0	0,0	16,7	61,8	4,6
6. Finansowanie kosztów transportu lub odbiór z gospodarstwa*	3,7	73,1	30,0	7,7	8,3	22,8	9,2
7. Udziały własnościowe w zakładzie*	0,0	71,7	0,0	0,0	16,7	7,3	7,8
8. Forma nieokreślona*	3,7	0,1	38,3	96,1	8,3	0,1	13,1
Średnia liczba wskazań na 1 gospodarstwo wariantów z pozycji 1-7	1,3	3,0	1,5	2,5	2,8	3,5	1,9
9. Umowa jednoroczna**	11,1	4,6	7,1	12,8	33,5	79,8	24,8
10. Umowa wieloletnia**	2,4	80,9	19,8	0,0	33,0	15,9	15,5
11. Bez umowy**	86,5	14,5	73,1	87,2	33,5	4,3	59,7

^a z uwagi na to, że w 46 przypadkach badanych gospodarstw rolnych kontraktacja dotyczyła dwóch produktów rolnych, wartość ogółem w pierwszym rzędzie liczb pierwszego wiersza nie pokrywa się z powszechnością kontraktacji w badanej populacji, tj. 39%,

^b procentowy udział danych form dla gospodarstw współpracujących z zakładem przetwórczym,

* % gospodarstw wskazujących określoną formę i współpracujących z zakładem przetwórczym w danym kierunku produkcji,

** % wszystkich wskazań z poz. 9-11.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych pt. „Formy powiązań gospodarstw rolnych z rynkiem” przeprowadzonych w Katedrze Makroekonomii i Gospodarki Żywnościowej AE w Poznaniu, Poznań 2004 r.

na zasadzie kontraktacji. Kontraktacja, sprzyjając poprawie jakości produktów rolnych, może być jednocześnie, jak wskazują badania, czynnikiem stymulującym uzyskanie wyższych cen dla producentów rolnych z tytułu premii np. za mięsność [Pelpiński 2003, s. 188-189]. Zestawiając powyższe rozważania z niskim stopniem rozwoju giełd towarowych oraz rynków giełdowych, możemy zaryzykować tezę, że na rynkach trzody chlewnej, zbóż oraz bydła nastąpiła niewielka koordynacja procesów produkcji, co przyczynia się do relatywnie wysokiego ryzyka produkcyjnego wynikającego ze zmienności cen. Najszerzy zasięg współpracy odnotowano w przypadku producentów roślin przemysłowych (średnio 3,5 wskazań form współpracy na 1 gospodarstwo) oraz mleka (3 wskazania), co rzutuje na względnie wysoką konkurencyjność tych kierunków produkcji, najmniejszy z kolei dla rolników związanych z produkcją trzody chlewnej i trzody. W przyszłości można się spodziewać dalszego pogłębiania się współpracy, co jest związane także ze wzrostem znaczenia norm jakościowych w przemyśle przetwórczym.

Najczęstszymi formami współpracy badanych gospodarstw z przetwórstwem były szkolenie producentów rolnych, doradztwo oraz opieka agro- i zootechniczna. Warto zwrócić uwagę, że było to skorelowane z występowaniem kontraktacji. Wskazywać to może na dalsze doskonalenie współpracy, dążenie do wzrostu jakości bazy surowcowej, dbałość ze strony zakładów przetwórczych o właściwe stosowanie środków produkcji, zabiegów mechanizacyjnych, zootechnicznych, wdrożenie postępu. Dotyczyło to w szczególności producentów owoców i warzyw, roślin przemysłowych oraz mleka. Względnie wysoka powszechność szkoleń oraz doradztwa na tych rynkach może w przyszłości przyczynić się do obniżenia pracochłonności i do wzrostu dochodów. Mniej popularne było otrzymywanie środków produkcji od zakładów, co wpływa na bardziej racjonalne stosowanie środków produkcji. Szczególnie dotyczyło to producentów roślin przemysłowych oraz owoców i warzyw. Respondenci wskazywali także na finansowanie kosztów transportu lub ich odbiór z gospodarstwa. W tym wypadku występuje jednak znaczne zróżnicowanie między poszczególnymi produktami. Najczęściej stosowano tę formę współpracy w przypadku producentów trzody chlewnej i mleka. Umożliwia to ograniczenie kosztów transakcyjnych dla tych gospodarstw, jak również zapewnia korzystniejsze warunki dystrybucji produktów rolnych. Relatywnie niewielką rolę we współpracy z zakładem przetwórczym odgrywały udziały własnościowe. Jedynie wśród producentów mleka oraz bydła odgrywały one istotną rolę, co może się przekładać na większe partnerstwo w zakresie współpracy rolnik-przetwórca. W przypadku pierwszego z wymienionych wynika to z udziałów rolników w spółdzielniach mleczarskich [Chechelski, Morkis 1999]. Należy także wspomnieć, że producenci mleka, będący jednocześnie udziałowcami mleczarni, mają także możliwości współpracy poprzez korzystanie z kredytów i pożyczek z funduszy wzajemnej pomocy mleczarni [Sarnecki 1999, s. 254]. Z drugiej jednak strony, jak wskazują badania [Juszczak 2005, s. 117], przynależność rolnika do spółdzielni

może wpływać na akceptację ze strony rolnika niższych cen za mleko z uwagi na trudności finansowe spółdzielni i kumulacji zobowiązań wobec spółdzielców. Warto także odnotować, że w zakresie współpracy rolnika z mleczarnią istnieją przypadki wspierania rolników w zakupie specjalistycznego sprzętu, np. schładzalników, poprzez możliwość spłaty mlekiem, co jest korzystne zwłaszcza dla płynności finansowej gospodarstwa rolnego.

Na ogół umowy z zakładami przetwórczymi w badanych gospodarstwach dotyczyły krótkiego horyzontu współdziałania (1 rok). Najmniej popularne były natomiast umowy wieloletnie. Wskazywać to może na brak trwałych więzi integracji pionowej w sektorze rolno-żywnościowym. Warto jednakże zwrócić uwagę na to, że istnieje znaczne zróżnicowanie w tym zakresie pomiędzy różnymi kierunkami produkcji. Najbardziej trwałe więzi odnotowano wśród producentów mleka, owoców i warzyw oraz roślin przemysłowych. W tych kierunkach produkcji rolnej powiązania z przetwórstwem były ściślejsze, zwłaszcza w mleczarstwie. Z kolei najmniej trwałe były dla producentów bydła, trzody chlewnej i zbóż. Można zauważyć, że na tych rynkach koncentrowały się dotychczas działania interwencyjne ARR. Jednocześnie były to rynki o trwałej nadwyżce podaży, tak więc presja na interwencję była tu szczególnie silna. Ponadto dostrzeżono w grupie badanych gospodarstw, że w miarę wzrostu wielkości gospodarstwa rosło znaczenie umów bardziej sformalizowanych w sensie rodzaju (kontraktacja) i horyzontu współpracy, co wynika z większej specjalizacji tych gospodarstw.

Gospodarstwa, które współpracowały z zakładem przetwórczym, na ogół użytkowały arealy powyżej 15 ha (77,0%). Odległość od głównych rynków zbytu do 20 km odnotowano w przypadku tych gospodarstw dla 67,0%. Jednocześnie aż 91,5% gospodarstw współpracujących z zakładem przetwórczym korzystało z kredytów preferencyjnych, a prawie połowa (48,9%) uzyskiwała dochody wyłącznie z rolnictwa. Zjawiska te mogą oznaczać, że procesy integracji pionowej znajdują sprzyjające warunki m.in. w przypadku względnej bliskości podmiotów sfery przetwórstwa, jak również zaawansowania procesów specjalizacji. W przyszłości można się spodziewać w Polsce rozszerzenia integracji pionowej w rolnictwie. Z jednej strony będzie to związane najprawdopodobniej z procesami rozszerzania kręgu kontraktacji także na produkty masowe, np. zboża, co wynika ze specjalizacji przetwórstwa i wzrostu wymagań jakościowych. Z drugiej strony natomiast można się spodziewać pogłębienia współpracy między producentami rolnymi a przetwórstwem poprzez doradztwo i zaopatrzenie rolników w środki produkcji. W efekcie przyczynić się to może do koncentracji produkcji oraz procesów specjalizacji.

Ponad połowa ogółu badanych respondentów (50,2%) stwierdziła, że ich współpraca z zakładem przetwórczym na początku lat dziewięćdziesiątych przebiegała inaczej niż obecnie (tj. w 2004 r.). Z kolei 21,5% nie zajęło w tej kwestii rozstrzygającego stanowiska. Procesy transformacji gospodarki spowodowały przeobrażenia w relacjach gospodarstw rolnych z przetwórstwem rolno-żywnoś-

ciowym. Stąd taki rozkład opinii w badanej kwestii. Spośród tych, którzy ocenili, że ich związki z zakładami przetwórczymi uległy zmianie, dominowały (54,5% respondentów) opinie na temat mniej korzystnych obecnie warunków współpracy. Oznacza to, że relacje te charakteryzują się nietrwałymi więziami czy gorszymi warunkami w zakresie np. zapłaty za produkty rolne. Respondenci wskazywali także często na to, że współpraca dotyczyła wcześniej innego przedsiębiorstwa oraz że inne były formy tej współpracy. Wynikać z tego może, iż relacje rolnictwo–przetwórstwo w okresie transformacji pozostawały pod wpływem zmian własnościowych i strukturalnych w przemyśle rolno-spożywczym. Wcześniej dominowały państwowe i spółdzielcze podmioty działające w tej sferze, istotna była rola gorzelni w przetwórstwie rolno-żywnościowym. Ważnym czynnikiem oddziaływającym na przeobrażenia była restrukturyzacja byłego państwowego sektora rolnego [Czyżewski, Grzelak, Jankowiak 2001]. W sektorze tym funkcjonowały podmioty przetwórstwa rolno-żywnościowego. Stąd pogorszenie się sytuacji ekonomicznej w tym obszarze, a często likwidacja PGR-ów przekładały się także niekorzystnie na powiązania gospodarstw rolnych z zakładami przetwórczymi. Zmiany własnościowe spowodowały dekompozycję wcześniejszych powiązań. Pozycja rolników w nowym układzie stała się mniej korzystna. Nie bez znaczenia były także przeobrażenia w pozacenowych elementach współpracy z zakładem przetwórczym w zakresie np. finansowania kosztów transportu, odbioru z gospodarstwa rolnego produktów rolnych czy otrzymywania produktów rolnych lub odpadów produkcyjnych do wykorzystania w gospodarstwie np. na pasze dla zwierząt, nawożenie gruntów. Warto jednakże zwrócić uwagę na to, że zmiany dotyczące współpracy gospodarstw rolnych z przemysłem rolno-spożywczym uruchomiły także pozytywne tendencje. Zaliczyć do nich można: poprawę jakości skupowanego mleka (w 2003 r. udział klasy ekstra w skupie wynosił 81,4%, podczas gdy w 2005 r. ok. 90%), wzrost mięsności tuczników (z 40% w 1990 r. do ok. 50% pod koniec lat dziewięćdziesiątych).

3. Zakończenie

Przedstawione w niniejszym artykule rozważania skłaniają do kilku konkluzji:

- Współpraca rolników z zakładami przetwórczymi w Polsce charakteryzuje się relatywnie niewysoką powszechnością, formalizacją oraz krótkim horyzontem kooperacji. Wynikało to m.in. z przeobrażeń gospodarki żywnościowej w Polsce po 1990 r., a więc spadku znaczenia spółdzielczości na wsi, likwidacji PGR-ów, procesów prywatyzacyjnych przemysłu spożywczego i uwarunkowań makroekonomicznych sprowadzających się do spadku realnych dochodów. Rzutowało to na niską konkurencyjność rolnictwa w przepływach międzysektorowych w gospodarce.

- Istnieje znaczne zróżnicowanie w zakresie form współpracy producentów rolnych z przetwórstwem w zależności od profilu produkcji. Relatywnie największy zasięg procesy te miały dla badanych gospodarstw w przypadku rynku mleka i roślin przemysłowych, najmniejszy z kolei w przypadku producentów trzody chlewnej i zbóż.
- Akceleratorem rozwoju współpracy rolników z przetwórstwem mogą być grupy producenckie. Poprzez silniejszą pozycję rynkową mają większe szanse na łatwiejsze nawiązywanie kontaktów z przemysłem spożywczym.
- Dostrzeżono wyraźną charakterystykę gospodarstw zintegrowanych z przetwórstwem rolno-spożywczym. Na ogół są to jednostki większe obszarowo, gdzie działalność rolnicza stanowi główną aktywność ekonomiczną; jednocześnie korzystają z kredytów i są umiejscowione niedaleko od zakładu przetwórczego.
- Dekompozycja powiązań w gospodarce żywnościowej sprawiła, że powiązania gospodarstw rolnych z przetwórstwem stały się mniej trwałe, a same warunki współpracy, jak wskazują wyniki badań, mniej korzystne niż na początku lat dziewięćdziesiątych. Z drugiej jednak strony miały miejsce także pozytywne tendencje, które uwidoczniły się zwłaszcza od II połowy lat dziewięćdziesiątych w zakresie poprawy jakości surowców rolnych.

Można oczekiwać, że wzrost presji na poprawę jakości żywności powinien w przyszłości stymulować dalsze rozwijanie w Polsce procesów integracji rolników z przetwórstwem, w tym zwłaszcza kontraktacji, i tym samym poprawiać pozycję konkurencyjną rolnictwa w gospodarce.

Literatura

- Chechelski P., Morkis G., *Powiązania integracyjne przemysłu spożywczego z otoczeniem rynkowym*, IERiGŻ, Warszawa 1999.
- Czyżewski A., Grzelak A., Jankowiak J., *Transformacja państwowego sektora rolnego w Wielkopolsce na tle sytuacji ogólnej*, Wydawnictwo AE, Poznań 2001.
- Juszczak S., *Zróżnicowanie warunków zbytu mleka przez gospodarstwa rolnicze*, Roczniki Naukowe SERiA, t. VII, z. 2, 2005, s. 114-120.
- Milewski L., *Powiązania ekonomiczne i marketingowe rolnictwa z przemysłem mięsnym w Polsce na przykładzie rynku żywca wieprzowego*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2003.
- Pelpiński B. i in., *Wpływ integracji pionowej w produkcji trzody chlewnej na jakość uzyskiwanego surowca*, Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej nr 983, t. 2, Wydawnictwo AE, Wrocław 2003, s. 188-189.
- Sarnecki J., *Powiązania mleczarni z producentami mleka w procesie kształtowania bazy surowcowej w wybranych regionach kraju*, Roczniki Naukowe SERiA, t. 1, z. 2, Rzeszów 1999, s. 251-256.

**THE COOPERATION OF FARMERS
WITH FOOD PROCESSING INDUSTRY
IN THE LIGHT OF THE QUESTIONNAIRE RESEARCH**

Summary

The main aim of the article is to define common and character of cooperation of farms with food processing industry. One has stated that integration of farmers with food enterprises in Poland is not common and formalized. Besides that there is considerable differentiation in range of forms of cooperation of farms with processing in dependence on profile of a production. Relatively the greatest range of these processes are, in the examined farms, in favour of market of milk and industrial plants, the least in turn in favour of producers of pigs and of cereals. One has also perceived distinct characterization of farms integrated with food processing.